
OSMANLI HİCİV MATBUATINDA ERMENİLERİN OYNADIĞI ROLE DAİR ÖRNEKLER*

Instances on the Armenians Who Served A Function in The Ottoman Satirical Press

Hamza ALTIN¹

Geliş: 11.07.2017 / Kabul: 16.10.2017

DOI: 10.29029/busbed.327880

Öz

Osmanlı Devleti'nde batı dünyası ile ilk temas edenler Musevi, Rum ve Ermeni azınlıklar olmuştur. Bu durum basın konusuna da etki etmiştir. Osmanlı egemenliği altında yaşayan Ermeniler matbaa konusunda erken davrandıkları gibi sonraki dönemde basın alanında da önemli rol oynadılar. Birçok gazete yayınladılar, çok sayıda matbaanın sahibi oldular. II. Meşrutiyet'in ilk yedi ayında Ermenice 34 gazete yayınlanmaktaydı. Ortamdan yararlanmak isteyen gayrimüslim tebaadan Ermeniler, 1914 yılına kadar hemen hemen yaşadıkları bütün şehirlerde gazete çıkardılar. Aynı şekilde hiciv gazeteleri de yayınladılar. Hiciv gazetelerinin bazıları Ermenice yayın yapmaktaydı. Bu türden yayınların içerisinde en fazla ses getirenlerden biri Gavroş gazetesi idi. Gazetenin, mesul müdürü, diğer yönetici ve yazar kadrosu genelde Ermeni vatandaşlardan oluşmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ermeniler, Basın, Hiciv, Kirkor Faik

Abstract

In the Ottoman State who came into contact with the western world were Jewish, Greek and Armenian minorities. This had also affected the press. Armenians who were under the sway of the Ottomans played a crucial role in the press in the later

* Bu makale 08-11 Nisan 2015 tarihinde "Kadim Dostluğun Yüz Yıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu: Toplumsal Bellek, Önyargılar ve Gerçekler" isimli sempozyumda sözlü olarak sunulmuş ama yayınlanmamış bildirinin gözden geçirilmiş ve makaleye dönüştürülmüş halidir.

1 Doç. Dr. Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, haltin@bingol.edu.tr

period as they also acted early in the domain of printing press. They published many newspapers and had possession of a great number of printing houses. Thirty-four Armenian newspaper had been published in the first seven months of the second constitutionalist period. In the same way, they also published satirical newspapers. Some of the satirical newspapers were published in Armenian. Among them, the most influential one was the Gavroş newspaper. The editorial staff, the responsible manager and other administrative staff of the newspaper were the Armenian citizens.

Key words: Ottoman, Armenians, Press, Satire, Kirkor Faik

Giriş

Mizah basının II. Abdülhamid döneminden önce baskılara maruz kalmadığı düşüncesi, yaygın kanaatin aksine yanlıştır. Adı geçen dönemde de mizah basını çeşitli sansür ve baskılarla karşı karşıya kalmıştır. Sultan Abdülaziz döneminin son yılında gazetelere konu ile ilgili bir tebliğ gönderildi. Tebliğde mizah gazetelerinde yer alan bazı yazı ve resimlerin insanların namus ve haysiyetine dokunduğu, bahsi geçen konuda hassas olunması gerektiği, bu nedenle yayınların Matbuat İdaresi'nce denetiminden gerekliliğinden bahsedilmekteydi. Diğer bir ifadeyle sansür gündeme gelmekteydi.

Abdülaziz tahtan indirilip yerine V. Murat, özgürlük vaatleriyle tahta geçince de durum değişmedi. Sansür kaldırılmasına rağmen gazetelere müdahale devam etti. Bu dönemde yayınlanan bildiri de bazı mizah gazetelerinin kapatılması istenmekte, siyasi gazetelerin ise sadece haberleri vermesi gerektiği, insanların namus ve haysiyetine halel getirecek yayınlardan kaçınımlarının zorunlu olduğu vurgulanmaktaydı (Til, 2004: 274).

Söz konusu dönemde yayınlanan mizah gazeteleri şunlardı:

Letâif-i Asâr (1868): Sahibi ve yazarlığını Mehmet Tevfik (Çaylak Tevfik) yapmıştır (Özdiş, 2010: 93). İlk mizah gazetesi olarak bilinen bu yayın, esasen Terakki Gazetesi'nin ilavesidir (Yazıcı, 2011: 1301). Sonradan müstakil hale gelmiştir. Ölçülerini büyüterek resimli çıkmaya başlamıştır. Siyasi tenkitlerde bulunmuş, eleştirilerini şaka yollu yapmaya çalışmıştır (Baykal, 1990: 72).

Diyojen (1870): “Gölge etme başka ihsan istemem” alt başlığı ile yayınlanmaya başlayan gazete (Diyojen, No: 1, 1286), yukarıda bahsettiğimiz gibi, Letâif-i Asâr isimli gazetenin bir ilave gazete olmasından dolayı, bazı basın tarihçileri tarafından ilk mizah gazetesi olarak anılmaktadır.

Teodor Kasap tarafından çıkartılan gazete önce Fransızca, Rumca ve Ermenice yayınlandı. 1870 tarihinden itibaren ise Türkçe yayınlanmaya başladı. Gazetenin Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve Ali Bey'in de içinde bulunduğu zengin bir yazar

kadrosu bulunmaktaydı (Çapanoğlu, 1970: 10). “Bir Mahalle Kavgası” (Diyojen, No: 2, 1286), “Matbuat ve Hükümet” (Diyojen, No: 6: 1286), “Takvim” (Diyojen, No: 28, 1286) ,“Varaka” (Diyojen, No: 39, 1286) bazı yazı başlıklarının isimleriydi.

Gazete önceleri haftada bir, sonraları ise iki ve üç kez çıkmaya başladı. “Gazeteye 120. sayıdan sonra karikatürler kondu” iddiası, gazetecilerin yazdığı basın tarihlerinde tekrarlanmıştır (İnuğur,1993: 245). Lâkin bilinenin aksine Diyojen’de resim ve karikatür sayısı yok denecek kadar azdır. Toplam 183 sayı çıkmış olan yayında karikatür sayısı üçü geçmez.

Çingiraklı Tatar (1872): Teodor Kasap’ın, “Hayal” gazetesinin yerine çıkarttığı gazetedir (Baykal, 1990: 79). İlk sayısında “Çingir çingir ben geldim/Çingiraklım hoş geldin” diyerek yayına başlayan gazete şunları yazmaktaydı:

“Ben bu imtiyazı alıncaya kadar (Çingirak takmak kastediliyor) ne zahmetler, ne eziyetler, ne üzüntüler çektim bilir misiniz? Vermek istemiyorlar efendim... Ne hal ise aldım” (Çingiraklı Tatar, No: 1, 1289).

Şafak (1874) : Mihalâki tarafından çıkartılmaktaydı. “İşbu gazete fûnun ve edebiyat ve letaiften bahseder” notuyla yayınlanmaktaydı (Şafak, No: 1, 1290).

Kahkaha (1874): Basiretçi Ali Bey tarafından çıkartılmaktaydı. Haftada iki defa neşir olunmaktaydı. Başmuharriri “م . م . م” , musavviri (resim ve karikatürleri yapan) ise “ع . ف . ع” şeklinde imza atmaktaydı. İlk sayısında tabiri caiz ise gülmenin felsefesi yapılmakta, sonuç olarak hayvanların ağladıkları, inledikleri lâkin gülemediklerinden hareketle söz konusu fiilin sadece insana has olduğu, insanın da bu ayrıcalığının farkına varması gerektiğinin altı çizilmektedir (Kahkaha, No: 1, 1291).

Şarivari Medeniyet (1874) : Gazete önce İstanbul’da yayınlanmaktaydı. Uzun ömürlü olmadığı anlaşılan gazetenin imtiyaz sahibi Arif Efendi isminde biriydi (Şarivari Medeniyet, No: 3, 1290). II. Abdülhamid devrinde aynı isimli bir gazetenin Paris’te yayınlandığı anlaşılıyor. Paris’te yayınlanan gazetenin yayın çizgisinden dolayı bazı sayıları ülkeye girmekte sorun yaşamaktaydı (BOA, DH.MKT., 365/ 43).

Meddah (1875): Nüshası 1 Kuruştan satışa başlanan gazete, ilk sayısında söze başlarken halkın gazete okumadaki rağbetine binaen yola çıkıldığı duyurulmakta ve hükümet-i seniyyeden eğlence gazetesi için “Tab’ ve neşrine istihsal-i ruhsat eyledik” denilmektedir (Meddah, No: 1, 1292). Gazete haftada iki defa çıkmaktaydı.

Geveze (1875) : Bu yayın organı da Mehmet Tevfik’in eseridir. Sahibi ve başyazarı odur (Özdiş, 2010: 93). İlk sayısında pazartesi ve perşembe günleri olmak üzere haftada iki defa çıkacağını belirtmekteydi (Geveze, No: 1, 1291). Fakat uzun ömürlü olamamıştır.

Çaylak (1877): Diyojen ve Hayal ile birlikte en önemli mizah yayını kabul edilir. Aydınlar arasında çok rağbet görmüştür. Bu rağbetten dolayıdır ki gazeteyi

çıkartan Mehmet Tevfik'e lakap olarak "Çaylak Tevfik" adı verilmiştir. M. Tevfik çiçek hastalığından dolayı "Çopur" lakabıyla da anılmaktaydı (Rasim, 1980: 55).

II. Abdülhamid iktidara geldikten kısa bir süre sonra mizah gazete ve mecmualarının ülkede yayınlanması yasaklandı. Bu devirde mevcut olan mizah içerikli gazete ve mecmualar ya yasaktan önceki kısa döneme aittir veya yurtdışında yayınlanmıştır. Bunlardan kısaca bahsetmek gerekirse:

Hayal (1872): Bu yayın organı, II. Abdülhamid tahta çıkmadan önce de yayınlanmaktaydı. Fakat Abdülhamid döneminde kapatılmıştır. Bu gazete de Teodor Kasap ürünüdür. Diyojenden sonra en etkili mizah gazetesi olarak bilinir. Haftada üç kez çıkan gazete mizah diliyle ciddi tenkitlerde bulunmaktaydı (Baykal, 1990: 79).

Tokmak (1901): Gazetenin birinci sayısının ilk yazısı Ziya Paşa'nın meşhur "*Nush ile uslanmayı etmeli tekdir*

Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir." beytiyle başlamakta ve eleştirel mada-
nada çok ağır bir dil kullanılmaktaydı:

"Yıldız kuklasının artık arsızlığı, yüzüzlüğü, taşı aştı, nasihat, tektir hatta bazı bazı, kötek dahi kar etmez oldu. Düşündük taşındık: ya o kafa inadından geçer... Ya parçalarız dedik!..(Tokmak) lamağa karar verdik. Bakalım belki dokuz yumruk bir nasihat yerine geçer!."

Lak Lak (1907): Önceleri Kahire'de çıkan gazete ayda iki kere yayınlanmaktaydı. Sorumlu müdürü M. Fazlı imzası taşımaktaydı. Gazete, birçok konuda II. Abdülhamid'i şiddetli bir şekilde eleştirmekteydi.

Beberuhi (1898): II. Abdülhamid muhaliflerinin ülke dışında yayınladıkları mizah gazetelerinden biri de Beberuhi'dir. Gazete baş sayfasında "*Ayda bir neşrolunur, Osmanlı mizah gazetesidir*" ifadesiyle kendini tanıtmaktaydı (Beberuhi, No: 2, 1898).

Görüldüğü üzere bunlar içerisinde Ermenilere ait bir yayın mevcut değildir. II. Abdülhamid döneminde mizah basını yasak olduğu için bu durum normal karşılanmalıdır. Fakat bazı eserlerde söz konusu dönemde İstanbul'da Ermenice mizah gazeteleri yayınlandığı iddia edilmektedir. Fonograf isimli mizah gazetesi iddia edilen gazetelerden biridir. (Mildanoğlu, 2014: 77).

Mizah gazete ve mecmualarının yayını II. Abdülhamid devrinde yasaklı olması nedeni ile uzun yılların getirdiği birikim Meşrutiyetin ilanından sonra adeta bir çılgınlık halini aldı. Kısa dönemde çok sayıda mizah içerikli yayın piyasayı istila etti. Fakat bunların önemli kısmı uzun süre kalıcı olamadılar. Meşrutiyetin ilanından, I. Dünya Savaşı'na kadar İstanbul ve taşrada çıkan gazeteleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Adl ve İhsan -1911, 2. Afacan-1911, 3. Agâh Basurcu- 1908, 4. Alafranga- 1910, 5. Âlem- 1909, 6. Arz-ı Hâl-1910, 7. Baba Himmet-1911, 8. Boşboğaz ile Güllâbi -1908, 9. Cadaloz- 1911, 10. Cart Beyim- 1911, 11. Cem -1910, 12. Cici -1911, 13. Cingöz -1908, 14. Coşkun Kalender-1909, 15. Curcuna -1912, 16. Çekirge- 1911, 17. Çingirak (Tarihsiz), 18. Çimdik -1910, 19. Dalkavuk-1908, 20. Davul -1908, 21. Dertli İle Garip- 1910, 22. Edeb Yahu -1908, 23. El-Üfürük -1908, 24. Eşek -1910, 25. Eşref -1909, 26. Ezop-1908, 27. Falaka-1911, 28. Feylosof-1914, 29. Gagaburun ile İbiş (Tarihsiz), 30. Gece Kuşu -1911, 31. Geveze -1908, 32. Gıdık -1910, 33. Gülünçlü Sahne-i Meddah- 1910, 34. Gramofon -1909, 35. Haber Anası -1909, 36. Hacivad -1908, 37. Hande-1910, 38. Hayal-i Cedid -1910, 39. Hayal-i Tasvir-1908, 40. Hokkabaz-1908, 41. İbiş-1911, 42. İğne-1910, 43. İncili Çavuş – 1908, 44. Kâhya Kadın-1910, 45. Kalem – 1908, 46. Karakuş ile Ezop-1908, 47. Karagöz – 1908, 48. Kara Sinan- 1911, 49. Karikatür-1909, 50. Karikatür-1914, 51. Kartal-1909, 52. Kavlak-1912, 53. Kibar -1910, 54. K örük-Tarihsiz, 55. Köylü-1911, 56. Kukuruk- 1908, 57. Lak Lak -1907 (Kahire), 1909 (İstanbul), 58. Lala-1910, 59. Latife-1911, 60. Leylak -1914, 61. Mahkûm-1908, 62. Malum-1910, 63. Mir’at-ı Âlem – 1908, 64. Musahhare -?, 65. Musavver Cellad-1908, 66. Musavver Eşref- 1909, 67. Musavver Karnaval -1908, 68. Musavver Papağan-1908, 69. Musavver Şahika- 1910, 70. Musavver Şakacı-1908, 71. Musavver Şukufe-1910, 72. Münasiptir Efendim-1911, 73. Nasreddin Hoca -1908, 74. Nasreddin Hoca -1914, 75. Nay-1912, 76. Nekregu ile Pişekâr -1909, 77. Neşter- 1909, 78. Perde – 1911, 79. Püsküllü Belâ – 1909, 80. Resimli Tonton Risalesi- 1908, 81. Piyano-1910, 82. Serbaz-1911, 83. Tokmak- 1901(Cenevre), 1911 (İstanbul), 84. Şaka- 1911, 85. Şakrak-1908, 86. Üç Gazete-1908, 87. Yeniçeri- 1911, 88. Yeni Geveze-1910, 89. Yuha- Tarihsiz, 90. Zevzek-1908, 91. Zıdır -1908, 92. Zuhûrî-1908, 93. Zügürt-1911 (Altın, 2014: 65-68).

1. ERMENİ MİZAH BASINI

1.2. Ermeni Kökenli Osmanlı Vatandaşları Tarafından Türkçe Yayınlanan Gazete ve Mecmualar

Osmanlı Devleti’nde batı dünyası ile ilk temas edenler Musevi, Rum ve Ermeni azınlık olmuştur. Bu durum matbaa konusuna da etki etmiştir. Osmanlı egemenliği altında yaşayan Ermeniler de matbaa konusunda erken davranan azınlıklardandı. İlk Ermeni matbaacısı Sivaslı Abgar, Venedik’ten getirdiği makine ve malzeme ile 1567 tarihinde matbaasını kurdu (Altın, 2014: 18).

Osmanlı Matbuat hayatında gayrimüslimlerin özellikle Ermenilerin önemli bir rolü vardır. Ermeniler birçok gazete yayınladılar, çok sayıda matbaanın sahibi oldular. Aynı şekilde mizah gazeteleri de yayınladılar.

1.2.1. Tanzimat Devri

1.2.1.1. Latife (1874):

Gazetenin ilk sayısı olarak bazı kaynaklar 1873 tarihini vermişlerse de birinci sayısında 24 Ağustos 1874 tarihi mevcuttur. Kendini “eğlence gazetesidir” diye tanımlamakta ve perşembe ve pazartesi olmak üzere, haftada iki defa yayınlanmaktaydı (Gerçek, 1939: 28). Bu gazetenin sahibi Zaharya Beykozluyan Efendi’dir. Yayın hayatında sıklıkla kapanma vakaları ile karşılaşan gazete 1875 tarihinden itibaren küçük boyda yayınlanmaya başlamıştır. Latife gazetesi aralıklarla yayınlanmıştır. Osmanlı-Rus Harbinde de yayınına sürdüren gazete doğal olarak bahsedilen zaman diliminde Çarlık Rusya’sını hicvetmiştir (Çapanoğlu, 1970: 18).

(Karikatür-1)

Karikatürlerin de yayınlandığı gazete çeşitli konulara eleştiriler getirmiştir. Ulaşım, vapur hatlarının yetersizliği ve vapurların kalabalık oluşu vb. durumlar tenkit edilen konular içerisindeydi.

(Karikatür-1)

“—Aman efendim ne bu hal, acep bir kazaya mı uğradınız?

—Hayır birader! Üsküdar vapurundan çıktım. Hele bin şükür bir yerim sakatlanmadı” (Latife, No: 1, 1290).

II. Meşrutiyet devrinde de aynı isimle bir mizah gazetesinin varlığına şahit oluyoruz. Söz konusu gazetenin başyazarı Fuad Talat idi (Latife, No: 2-6, 1327).

1.2.1.2. Tiyatro (1874):

İlk yayın tarihi 20 Mart 1290’dır. Baş sayfasında “Haftada iki def’a neşrolunur, eğlence gazetesidir” denilmektedir (Tiyatro, No: 1, 1874). Sahibi ve başyazarı Agop Boranyan, bazı yazılarında gerçek ismini kullanmıştır (Tiyatro, No: 5, 1874).

1.2.2. II. Meşrutiyet Devri

Azınlıklar II. Meşrutiyet devrinde kendi dili ile mizah gazeteleri neşir etmek için istediler. Aram Andonyan Efendi “Romep”i, (BOA, DH.MKT., 1289/ 85), Dimitriyadis Efendi “Sekiço”yu, (BOA, DH.MKT., 2632 /32) Yani Milanidi “Pála Pîpa”yı, (BOA, DH.MKT., 2643/ 73) İstefan Efendi “Feniki” yi (Trabzon’da) (BOA,

DH.MKT., 2689/49) yayınlamak için girişimde bulundular. Yine Trabzon'da Dimitri Sinarapola isimli bir şahıs şimdilik haftada iki defa ve Rumca yayınlanmak üzere "Bondigos" isimli bir mizah gazetesi çıkarmak istemekteydi. (BOA, DH.MKT., 2752/57) Artin Hazar Ebedyan'a "Araks" isimli Ermenice mizah gazetesi çıkartmak için izin verilmişti. (BOA, ZB., 24/ 109) Pavlov Fotyadi'ye Rumca "Pizarmos" (Şeytan) isimli gazeteyi çıkartmak için ruhsat verilmişti (BOA, ZB., 326/ 35) (Arslan, 2005: 122). Bunların dışında Haralambo Kalburcu isimli şahıs "Satıra" isimli bir mizah gazetesi için arzuhal vermişti (BOA, DH.MKT., 2685 /78).

(Resim-1, Kırkor Faik)

Meşrutiyetin ilanından sonra 84 sadece Ermenice veya Ermeni alfabesi, 12 adet ise Türkçe-Ermenice yayın için imtiyaz alınmıştı.

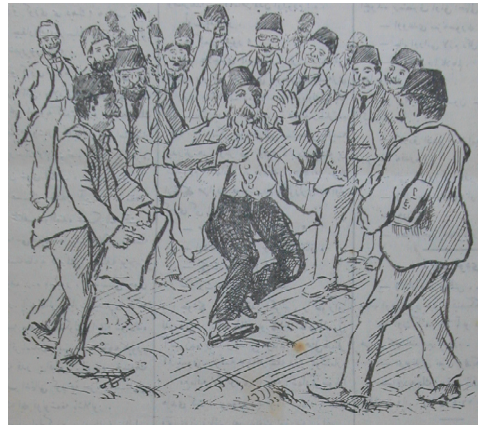
1.2.2.1. Bir Mizah Basını Duayeni Kırkor Faik ve Yayınları

Kırkor Faik aslen Kayserili idi. Müvezzilikten yayıncılığa geçen istisna kişilerden biridir. II. Abdülhamid devrinde Hazine-i Fünun ve Musavver Terakki isimli haftalık iki mecmua yayınladı. Ayrıca bu dönemde birçok kitap yayınladı. Eserlerini yayınladığı yazarlar arasında Nabizade Nâzım, Ahmet Hikmet, Mehmet Celal, Faik Esad ve Faik Reşad vardı.

Münir Süleyman Çapanoğlu, ondan bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır:

"Kulaktan atma kordonlu gözlük takardı. Eli enfiye kutusundan çıkmaz, habire çekerdı. Burun delikleri, bıyıklarının üst tarafı ve sakalının bir kısmı enfiyeden lüzucetli bir hal almıştı. Temizliğe hiç dikkat etmezdi. Okumamış fakat muhakkak ki zeki bir adamdı" (Çapanoğlu, 1960: 10). Yazar kahramanımız hakkında ayrıca şu cümleleri sarf etmekteydi:

"Sultan II. Abdülhamid ona rütbe ve nişan vermişti. Göğsü nişanlı ve üniformalı resmini kütüphanede, oturduğu masanın karşısına duvara asmıştı. Kırkor Efendinin o devirde kalburüstü gelen bazı Ermeniler gibi, bir ismi daha vardı; Faik fakat o Kir-

(Karikatür-2)

kor Faik diye imza atmaz, yayınladığı kitap ve dergilere K. Faik diye yazardı. Kirkor'u hiç kullanmazdı” (Çapanoğlu, 1960: 12).

Esasen o dönemde Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşları kendi isimlerinin yanına Müslümanların kullandığı bir ismi eklemeyi adet edinmişlerdi. Kirkor Faik, Ohannes Ferit, Leon Lütfü, Bedros Zeki, Himayak Asım vb. Kirkor Faik sonradan yayın işini bıraktı ve Üsküdar'da bir bakkal dükkânı açtı. Bu hadise üzerine Ahmet Rasim onunla ilgili bir makale kaleme almıştı.

1.2.2.1.1. Geveze (1908):

“Vatan ve millete hadim pazartesi ve pençşenbih günleri neşrolunur, musavver mizah gazetesidir” cümlesiyle kendini tanıtmaktaydı. Nüshası 10 para olan gazete ile ilgili her husus için imtiyaz sahibi Kirkor Efendi'ye müracaat edilmeliydi (Geveze, No:1, 1324). Yani bu gazete de, meşhur basın adamı Kirkor Faik'e aitti. Esasen Kirkor Faik, Geveze isminde birden fazla gazete yayınladı. Matbaa ve idarehanesi için Babiâli Caddesinde 4 numaralı Asır Matbaası adres olarak verilmişti.

Gazetede “Mahalle Şairleri” (Geveze, No: 3, 1324), “Dedikodu” (Geveze, No: 5, 1324), “Gazeteler” (Geveze, No: 4, 1324), “Muallim ile Şakird” vb. bölümler mevcuttu. Ayrıca “Geveze ve Zevzek” muhaveresi yer almaktaydı (Geveze, No: 11, 1324). Geveze'de, okuyucudan mektup ve şikâyetler de yayınlanmaktaydı (Geveze, No: 1, 1324). Geveze gazetesinde yayınlanan bir karikatürde, Ahmet Mithat Efendi'nin etrafını eski rejime muhalif olan gazeteciler sarmış, düne, bugüne, yarına ait sorularıyla onu bunaltmaktaydılar:

“Gazeteciler- Ne yaptın? Ne Yapıyorsun? Ne Yapacaksın? Ne duruyorsun? Hani ya...Niçün?” (Geveze, No: 4, 1324)

Mizah gazetelerinin olmazsa olmaz konularından olan II. Abdülhamid teması, Geveze gazetesinde de yer almaktaydı. Selanik'e sürgün edilışinden sonra yayınlanan karikatürde kederli görünen Padişah, sade bir odada sandalyesinde oturmakta, “Selanik... Kahpe Selanik aman...” diye bir türkü tutturmaktaydı (Geveze, No: 51, 1325).

Basında sansür ve matbuat ile ilgili kanun eleştirisine Geveze gazetesi de katılmaktaydı. Geveze tiplemesinin sırtında ağırlığıyla altında neredeyse ezildiği bir yük vardı. Bahsedilen yük dev

(Karikatür -3)

bir kitaptı ve üzerinde “Matbuat Kanunu, Dersaadet 1325” yazmaktaydı. Geveze ve muhatabı Zevzek arasında şu konuşma geçmekteydi:

“Zevzek—Ayol Geveze! Bu senin halin nedir böyle... Bir parça da matbaaya gel de yazı yaz!

Geveze—Yazı yazmak değil, elimi bile kımıdatacak halim yok! Bu ağırlık insanın omuzuna çullandıktan sonra yazı yazmaya takat mi kalır ?”

1.2.2.1.2. Yeni Geveze (1910):

Yeni Geveze gazetesi, Kırkor Faik’in yayınladığı gazetelerden biri idi. Uzun süre yayın hayatında kalmayı başarabilen ve pazartesi ve perşembe günleri yayınlanmakta olan gazete kendisini “musavver mizah” gazetesi olarak tanımlamaktaydı.

Yeni Geveze gazetesi yayın politikasından dolayı zaman zaman Divan-ı Harb-i Örfi’ye sevk edilmekteydi (BOA, DH.EUM.KADL., 9/ 32). Gazete başlangıçta İttihad ve Terakki muhalifi olmasına rağmen bilahare yazar ve idareci kadronun da değişmesiyle bu tutumundan uzaklaştı.

Geleneksel bir mizah gazetesi olan Yeni Geveze’de, muhavereye yer verilmekteydi. Karşılıklı konuşmalar Geveze ve Zevzek karakterleri arasında gerçekleşmekteydi. Gazetenin ilk başyazısı da bir muhavereydi:

— Aman Gevezeciğim ! Nerelerde kaldın? Çoktan beri görüşemedik!

—Sorma Zevzek sorma! Başıma öyle dertler öyle belâlar geldi ki...

—Ne oldu birader hayır ola! Sen matbuat âleminden çekildin her tarafı sükûnet kapladı. Ben de pılıyı pırtıyı topladım bir köşeye çekildim. Ay söyle bakalım senin başına neler geldi?

—Derdin, belânın büyüğüne uğradım, dilim tutuldu, çenem kilittendi. Sınırlarım ayaklandı. Ne yediğimde ne içtiğimde lezzet bulamadım.

—Muayene olaydın?

—Gittim hastahane hastahane dolaştım. Doktorlar teşhisten aciz kaldı.

—Ay bu ne hastalığıymış anlaşılmadı mı?

—Nihayet sekiz on doktor bir yere birleşti. Bir buçuk saat ötemi berimi muayene ettiler. İki saat de Fransızca konuştular. Nihayet ittifak ara ile hüküm ittiler ki bu hastalık dâüsükut namıyla henüz mikrobu keşif edilememiş sâri bir hastalıkmiş” (Yeni Geveze, No: 1, 1326)

Sadareti döneminde basın tarafından sıklıkla eleştirilen Hakkı Paşa ile ilgili bir karikatür de Yeni Geveze gazetesinde yayınlandı. Paşa bir salyangoza, ata biner gibi binmiş, tarih kitabı olduğunu anladığımız bir kitabın üzerinde bindiği canlının ifrazat atıkları izler bırakarak yavaşça ilerlemekteydi. Kitaptaki izlere atif yapılarak

“*Safha-i Osmanide parlak izler*” cümlesiyle Hakkı Paşa’ya sataşılmaktaydı (Yeni Geveze, No: 141, 1327).

1.2.2.1.3. Perde (1911):

Gazetenin başlığı altındaki tanıtım cümlesi “*Vakti geldiği zaman açılır perde-i ibrettir*” satırından ibaretti. Perdenin imtiyaz sahibi Curcuna ve Geveze vb. gazetelerini de çıkartan Kirkor’dı. Sermuharriri A. Rıfki, heyet-i tahririye müdürü ise A. Sami idi (Perde, No: 1, 1327).

Gazete Karagöz örneğinde olduğu gibi geleneksel tarzda yayınlanmaktaydı. Hal böyle olunca takdim yazısı da muhavere şeklindeydi ve şu müjdeyle nihayet bulmaktaydı:

“*Müsterih olsun bütün Osmanlılar; perde yırtıldı açıldı her nikab*” (Perde, No: 1, 1327).

Yazıların imzasız olduğu gazetede Karagöz gazetesinde de rastladığımız Takvim-i Ceraid başlıklı yazılar önemliydi (Perde, No: 5, 1327).

Gazete Trablusgarp’a saldıran İtalyanları eleştirmekte, o devirde özellikle Avusturyalılara karşı uygulanan boykotu gündeme getirerek “*Makarnaya Boykot*” başlıklı bir yazı neşir etmekteydi. Aynı yazıda şu dörtlük ilgi çekiciydi:

“*Ey olan midesi gayet nazik
Pilâv olsa daha hazımdı sana
Verdi bak karnına ifratı semen
Makaronya neye lazımdı sana*” (Perde, No: 1, 1327).

1.2.2.1.4. Curcuna (1912):

“*İdare-i Meşruteye hadim cuma ve salı Günleri neşrolunur; zülf-i yâre dokunmaz musavver mizah gazetesidir*” alt başlığıyla çıkmaktaydı. Başyazarı A. Rıfki, imtiyaz sahibi Kirkor Faik Efendi idi (Curcuna, No: 1, 1327).

“*Curcuna’nın mesleği*” isimli takdim yazısında Curcuna’nın ismi hilafına matbuat âlemine sessiz sedasız giriş yaptığı, kimsenin tarafı olmadığı, herhangi bir parti ile organik bağı bulunmadığı anlatılmakta, zülf-i yâre dokunmayacağını yinelemektedir (Curcuna, No: 1, 1327).

Aynı isimle II. Abdülhamid devrinde, Ali Hafi isimli bir zat tarafından Mısır’da bir gazete neşir edilmekteydi. Muhafiz olan bu “*hezayannamenin*” ülkeye girişi yaksaktı (BOA, DH.MKT., 1046/ 6). Ayrıca aynı isimde İstanbul’da yayın yapan fakat ömürsüz olduğu anlaşılan bir Curcuna daha vardı. İsmi geçen gazetenin başyazarı da Yusuf Niyazi Efendi idi (BOA, DH.MKT., 2839/ 84).

1.2.2.2. Diğer Ermeni Kökenli Osmanlı Vatandaşlarının Yayınları

1.2.2.2.1. Ezop (1908) :

“Şimdilik çaharşanba ve cuma ertesi günleri neşrolunur, musavver menafi-i mülk ve millet ve devlete hâdim Osmanlı mizah gazetesidir” cümlesiyle yayın hayatına başlayan gazete ilerde her gün yayınlanma düşüncesini okuyucuları ile paylaşmaktaydı.

Ezop gazetesinin mesul müdürü ve imtiyaz sahibi Mihran idi. Musavveri ve muharriri olarak Mehmed Sedad ve Agâh isimleri belirtilmekteydi. Gazetenin takdim yazısında, Teodor Kasap’ın çıkarttığı “Diyojen”e atıf vardı. Gazete, Diyojen’in resimlisi olarak telakki edilmekte, “Diyojen evvel zamanın, Ezop da ahir zamanın, zamanımızdır” denilmekteydi (Ezop, No: 1, 1324).

Gazetede muhavereye yer verilmekteydi. Ezop ve Gazeteci karakterleri konuşmaktaydı:

Ezop— Böyle bir zamanda ortaya çıkararak halk arasına girişim, gördüğüm lüzum üzerinedir.

Gazeteci— Ne gibi bir lüzum üzerine olduğunu izah eder misiniz?

Ezop— Vay bunu anlamadınız mı?

Gazeteci— Hayır!”

Konuşmanın devamında Ezop insanları uyandırmak amacıyla yayın hayatına atıldığından bahsetmekteydi (Ezop, No: 1, 20 Ağustos 1324).

1.2.2.2.2. Karakuş-Ezop (1908):

“Şimdilik salı, cumaertesi günleri neşrolunur. Menafi-i mülk ü millet ve devlete hadim musavver Osmanlı mizah gazetesidir” başlığıyla yayınlanmaktaydı. Gazetenin imtiyaz sahibi ve müdürü Mihran idi. Mihran’ın, Türkiye Kütüphanesi sahibi olduğu da vurgulanmaktaydı. Muharrirleri Mahmud Sedad ve Agâh idi (Karakuş-Ezop, No: 1, 1324). Gazetenin künye bilgileri kapağın sol yanına Fransızca olarak da yazılmaktaydı.

Karakuş-Ezop, Ezop gazetesi kapatılınca yerine çıkan gazetenin ismidir. Gazetenin ilk yazısında bu konu dile getirilmekte, Ezop, muhterem okuyucuların affına sığınarak, Karakuşu kendine arkadaş ettiğini belirtmekteydi. Gazete dört sayfa olarak çıkmaktaydı, mektuplara yer verilmekle birlikte, (Karakuş-Ezop, No: 1, 9 Eylül 1324) yazılar genellikle Ezop ve Karakuş’un çeşitli meseleler üzerine konuştuğu muhavere şeklindeydi (Karakuş-Ezop, No: 3, 1324). Karakuş-Ezop uzun süre yayın hayatını sürdüremedi. Üç sayı yayınlandıktan sonra kapandı.

1.2.2.2.3. Hokkabaz (1908):

Çok dilli bir yayın politikası ile yoluna başlayan gazete fazla uzun ömürlü olamadı ve sadece üç sayı yayınlanabildi. Gazete, Türkçenin dışında Fransızca, Rumca ve Ermenice ve musavver olarak ruhsat almıştı, bu şekilde de yayınlandı (BOA, ZB., 325/ 44). İdare yeri olarak Beyoğlu Cadde-i Kebir numara: 414 adresini gösteren gazetenin, müessese müdürleri olarak M. Nesib ve Aram isimleri kayıtlıydı (Hokkabaz, No:1, 13 Eylül 1324). Gazetenin ruhsat talebi Kâğıtçı Artin Tanalyan adına yapılmıştı (BOA, DH.MKT., 1276/ 7). Karikatürcüleri arasında meşhur İstefan Agayan da vardı (Çeviker, 1988: 210). İlk sayısında yayınlanan A. Hikmet imzasıyla yayınlanan “İfade-i Meram”da şunlar beyan edilmektedir:

Hokkabaz kendisini tanımlarken ne göz bağıcı, ne de gözdağıcı olmadığını belirtmekteydi. Hokkabaz zarif, şen ve dilbazdı. Zekâya ait el çabukluklarıyla eğlendirme iddiasındaydı. “Dibace-i beyanı” ise “Ne sihirdir ne keramet, illa el çabukluğu göz açıklığı marifet” tekerlemesiydi.

“Hokkabaz yalnız birçok lisan bilmez, kalplerde geçen esrara da vakıftır. Onun cingözleri karşısında kalplerin hiçbir köşesi karanlık değildir” diyerek iddiasını ortaya koyan Hokkabaz, kendisine çok önemli bir misyon da yüklemektedir:

“Hokkabazın bir sihirbazlığı da mübarek vatanımızdaki muhtelif akvam için yekdiğerine karşı bir şirinlik muskası hizmetini görmesidir”. Nihayet Hokkabaz’ın amacı “Bütün toprak karındaşlarını bir gülme karındaşlığı urganıyla bağlamak”tı (Hokkabaz, No: 1, 13 Eylül 1324).

Hokkabaz gazetesinde yayınlanan bir karikatür basın özgürlüğüne yönelik kısıtlamaları ve gazetecilere saldırıları eleştirmektedir. Cinsiyeti net olarak anlaşılamayan bir insan direğe bağlanmış, karşısında eli tabancalı, üniformalı biri tarafından vurulmaktaydı. Saldırıya uğrayanın üstündeki levhada “matbuat” yazılmaktaydı (Hokkabaz, No: 1, 1324).

1.2.2.2.4. Musavver Papağan (1908):

“Şimdilik haftada bir def’a pazartesi günleri neşrolunur, vatan ve millete hadim siyasi ve musavver mizah gazetesidir.” Alt başlığıyla yayınlanmaktaydı.

Gazetenin imtiyaz sahibi Karabet idi. Adı geçen şahıs şimdilik haftada bir, ilerde iki defa neşir edilmek üzere “mizaha müteallik resimleri havi”, “Musavver Papağan” namıyla Türkçe ve Ermenice iki gazetenin çıkartılması için, Mokosyan Matbaası müdürü Karabet Keşişyan kimliğiyle başvuruda bulunmuştu (BOA, DH.MKT..1276/ 38).

Muharriri Hüseyin Hıfzı olarak belirtilmekteydi (Musavver Papağan, No: 3, 22 Eylül 1324). Orta sayfada afiş karikatür ismi verilen renkli ve büyük karikatürler yer almaktaydı (Çeviker, 1988: 158).

Musavver Papağan gazetesinde geleneksel muhavere usulüne yer verilmekte, tahmin edildiği üzere güncel meseleler üzerine konuşulmaktaydı. Konuşanlardan biri Papağan, diğeri ise Tuti idi. Konuşmalardan bir örnek:

“Tuti— Merhaba Papağan.

Papağan— Merhaba Tuti! Elhamdülillah bayramı güzel güzel geçirdik.

Tuti— Çok şükür hamdolsun; Allah cümlemizi kemal-i afiyetle nice bayramlara yetiştirdin.

Papağan— Âmin.

Tuti— Papağan bu günlerde hiç rahatım yok.

Papağan— Niçün?

Tuti— Damat beyden.

Papağan— Damat Bey; edip, kibar, salih bir zattır. Ondan şikâyet etmemelisin.

Tuti— Hakikaten öyledir. Bunla beraber azıcık da hodbindir.

Papağan— Ne yapalım canım. Her güzelin bir kusuru var.

Tuti— Azıcık da gevezedir.

Papağan— Öyle ise Damat Bey Geveze gazetesini çokça mütalaa ediyor.

Tuti— Yo...k geveze gazetesine iftira etmeyiniz. Çünkü Damat Bey on para verip de gazete alanlardan değildir.

Papağan— Peki... Damat Bey seni neden rahatsız ediyor?

Tuti— Canım gazetelerde bazı erbab-ı hamiyetin “müsavat” namına rütbe nişanlarını iade ettikleri yazılıyor.

Papağan— Bundan sizin Damat beye ne oluyor?

Tuti— Damat Bey’e ne olacak? Kendisi mutmain üçüncü, dördüncü rütbelerden Osmani ve Mecidi rütbelere haiz.

Papağan— Pekâlâ.”

Konuşmanın devamında II. Abdülhamid devrinde çok ehemmiyeti olan nişanlardan konuşmaya devam edilmekteydi. Önceki devirde aşçılara, seyislere, uşaklar nişan verildiğinden bu durumun istismar edildiğinden dem vurulmaktaydı (Musavver Papağan, No: 17, 1324).

1.2.2.2.5. Gramofon (1909):

Gramofon gazetesi, kendi türündeki diğer çoğu gazetenin aksine sıklıkla kapak resmi değiştirmekteydi. Fakat hepsinde de bir Gramofon resmi vardı.

İlk sayısında “Sırasına göre her havadan çalar; bitaraf mizah gazetesidir” (Gramofon, No: 1, 21 Şubat 1324), 2. sayısında ise “Sırasına göre her havadan çalar,

şimdilik cumaertesi neşrolunur” denilmektedir (Gramofon, No: 2, 1324). Gramofon gazetesinin imtiyaz sahibi önce Diran Mosisyan idi. Fakat bilahare gazetesinin “*hukuk-ı imtiyaziyesi*”ni Emin Ali Bey’e devretti (BOA, DH.MKT., 2763/ 80).

1.3. ERMENİCE MİZAH GAZETELERİ

1.3.1. Meğu

“Arı” anlamına gelmekteydi. Gazete 1856 yılında yayın hayatına başladı. Aralıklarla çıkmaya başlayan gazete Hagop Baronyan döneminde (1872-1874) mizahi bir gazete halini aldı. Gazete daha sonra Tadron ismiyle yayın hayatına devam etti (Mildanoğlu, 2014: 32.)

1.3.2. Poğ Aravodyan:

Sabah Borazanı anlamına gelmekteydi. 1870 yılında yayına hayatına atılan gazete haftada iki kez yayınlanmaktaydı. Yazı işleri müdürü Hagop Baronyan idi. Adı geçen mizah gazetesi daha sonra Poğ Arevelyan ismiyle çıktı (Mildanoğlu, 2014: 44).

1.3.3. Kheyal:

Türkçe karşılığı hayal anlamına gelmekteydi. 1873 tarihinde çıkmaya başladı. Haftada bir kez neşir edilmekteydi. Editörü ve imtiyaz sahibi H. Tıngıryan idi. 8 sayfa ve 33x21 cm çıkan gazetesinin yazı işleri sorumlusu Nigoğos M. Tülbentçiyen idi.

1.3.4. Mimos:

“Taklitçi” olarak Türkçeye çevrilen gazete hafta da üç gün yayınlanmaktaydı. 1875 tarihliydi. Hagop M. Hacyan yönetimdeki gazetesinin yazı işleri müdürü A. H. Sakayan idi. Gazetede Ermeni toplumu içindeki yabancı özentisi mizahla anlatılmaktaydı. Ayrıca milletler arası gelişmelerden ve İstanbul Ermenilerinden haberler yer almaktaydı (Mildanoğlu, 2014: 47).

1.3.5. Şarivar(i):

Bu gazetede, yukarıda bahsettiğimiz diğer üç gazete gibi, İstanbul’da çıkmaktaydı. Sahibi ve yöneticisi Hagop Hacyan’dı. 1876 tarihli gazetesinin Baskısı H. Kavafyan ve S. Mikayelyan tarafından gerçekleştirilmekteydi (Mildanoğlu, 2014: 48).

1.3.6. Gigo:

Gazetesinin sahibi ve başyazarı Kirkor Torasyan idi. Gazete önce Gavroş ile birlikte yayınlanmaktaydı. Birkaç kere kapatılan gazete haftada birden fazla yayınlanmaktaydı. Kharazan gazetesi de Kirkor Torasyan tarafından çıkartılmaktaydı. Torasyan, Arovat gazetesi yayın hayatına başlayınca Gigo’yu kapattı.

1.3.7. Zurna:

Gazete Guguk'un devamıydı 30 Ekim 1911 tarihinde yayın hayatına başladı. Gazetenin sahibi Stepan Küçükyan'dı. Mesul müdürlüğünü Ohannes Amıryan yapmaktaydı. Başyazarı ise Kirkor Torosyan yapmaktaydı. Basım yeri birçok mizah gazetesinin de basım yeri olan Manzume-i Efkâr Matbaasıydı (Çeviker, 1988: 210).

1.3.8. Lila:

Uzun ömürlü olamayan bu gazete 26 Haziran 1909'da yayın hayatına başladı. Gavroş ile birlikte haftada 3 kez çıktı. Sahibi ve sermuhariri Vahan Papazyan idi. Yervant Tolayan da emek veren arasındaydı. Lila: İstanbul, 1909. Söz konusu yayın için 1986 tarihinde Erivan'da Ermenice yayınlanan "Ermeni süreli yayınlar; Bibliografik Toplu Liste" isimli eserde şunlar belirtilmektedir:

Hiciv Gazetesi. Ulusal, siyasi ve kadınsal içeriğe sahip.

İki günde bir çıkar. İmtiyaz Sahibi Vahan Papazyan (Babloyan ve Mamulı, 1986: 77)²

1.3.9. Harazan:

II. Meşrutiyetin ilanından bir yıl sonra İstanbul'da yayın hayatına başladı. Künyesinde kendini hiciv gazetesi olarak tanıtmaya rağmen siyasi ve ulusal bir içeriğe sahip olduğunu beyan etmekteydi. Resimli olan gazetenin imtiyaz sahibi Zkon Papazyan idi. Başyazarı ise önce Aram Andonyan daha sonra ise Yervant Odyan ve Kirkor Torosyan beyler idiler. Sayfa sayısı 8-16 arasında değişen gazetenin ebadı 30x22cm idi (Babloyan ve Mamulı, 1986:7) .

1.3.10. Gavroş:

1908 yılında yayın hayatına atıldı. Gazetenin sahibi ve müdürü Yervant Tolayan idi. Başyazarlık koltuğu da aynı şahıs tarafından işgal edilmekteydi. Kendisini günlük siyasi mizah gazetesi olarak tanıtmaktaydı. Önceleri günlük olan gazete bilahare haftalık olarak yayınlanmaya başladı (Mildanoğlu, 2014: 96).

Sonuç

Hiciv ve mizah matbuatı da diğer yayınlar gibi yayımlandıkları dönem hakkında çok zengin bilgiler vermektedirler. Savaşlar, hastalıklar, çevre kirliliği, ulaşım sorunu, hayat pahalılığı, rüşvet ve yolsuzluklar, zaman zaman insanları gülünç hale sokan Batı taklitçiliği ve moda merakı gibi birbirinden çok farklı konular eğlenceli

2 (Ermenice olan bu eserden Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi öğretim üyesi Sayın Yrd. Doç. Dr. Halil Özşavlı yardımıyla faydalanılmıştır)

ve eleştirel bir dille hiciv gazete ve mecmualarında yerini almaktaydı. Bu anlamda Osmanlı hiciv matbuatında çok zengin bir içerik bize miras kalmıştır. Bu içerikte gayrimüslimlerin bilhassa Ermenilerin payı son derece fazladır. Ermeni kökenli vandaşlar bu alanda yayıncı, çizir ve yazar olarak çok önemli rol oynamışlardır.

Özellikle doksandan fazla mizah ve hiciv gazetesinin yayın hayatında yer aldığı II. Meşrutiyet devrinde Ermenilerin katkıda bulunduğu çok sayıda yayın okuyucuya ulaştı. Bu yayınlar Ermenice, Türkçe gibi farklı dillerde yayımlandıkları gibi Türkçe-Ermenice veya Türkçe-Ermenice-Rumca gibi ortak dillerde de yayımlandı. Hatta yayının bir kısmı Fransızca gibi batı dillerinde olabilmekteydi.

Bilindiği üzere hiciv matbuatının var olması ve dilediği gibi faaliyet göstermesi için olmazsa olmaz şartların başında hoşgörü kültürü gelmektedir. Böyle nazik ve netameli bir alanda ve toplumun stresli, gergin olduğu çalkantılı yıllarda mizah-hiciv gazetelerine rıza göstermek, yazılıp çizilenleri hazmedebilmek Osmanlı Devlet yöneticileri ve toplumu için fevkalade takdire şayan bir durumdur. Bilhassa söz konusu yayınların bir kısmının Ermeniler tarafından yayımlandığı düşünüldüğünde bu hazım ve hoşgörü kültürünün anlamı çok daha derin bir mana arz eder. Bu nedenledir ki adı geçen yayınlar ile ilgili olarak çalışmak ve çalışma neticesinde ortaya çıkan ürünler sadece dönemin siyasi-sosyal hadiselerine vakıf olmamıza yaramaz aynı zamanda Ermeni toplumuna gösterilen hoşgörü, müsamaha ve iyi niyetin envanteri olarak kayıtlarda yerini alır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BOA, DH.MKT. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemî) 1279 /45, (14 B 1326).

BOA, DH.MKT. 2616/ 94, (01 N 1326).

BOA, DH.MKT. 365/ 43, (26 L 1312).

BOA, DH.MKT. 1289/ 85, (10 Ş 1326).

BOA, DH.MKT. 2632 /32, (21 N 1326).

BOA, DH.MKT. 2643/ 73, (6 L 1326).

BOA, DH.MKT. 2689/49, (29 Za 1326).

BOA, DH.MKT. 2752 /57, (07 S 1327).

BOA, DH.MKT. 1276/ 7, (20 B 1326).

BOA, DH.MKT.1276/ 38 (21 B 1326).

BOA, DH.MKT. 2763/ 80, (17 S 1327).

BOA, DH.MKT. 1046/ 6, (05 Z 1323).

BOA, DH.MKT. 2839/ 84, (21 Ca 1327).

BOA, DH.MKT. 2685 /78, (1326 Za 22).

BOA, DH.EUM.KADL. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısım-ı Adlî Kalemî), 9/ 32, (04 Ra 1329).

BOA, İ.HR. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrâde – Hariciye), 20 /955, (02 S 1259).

BOA, ZB. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Zabtiye Nezâreti Evrakı) 325/ 44, (06 A 1324).

BOA, ZB. 24/ 109, (17 A 1324).

BOA, ZB. 326/ 35, (28 A 1324).

BOA, ZB. 325/ 49, (06 A 1324).

GAZETE VE MECMUALAR

Beberuhi, No: 2, 1 Mart 1898.

Curcuna, No: 1, 20 Şubat 1327.

Çaylak, No: 1, 20 Kânunusani 1292.

Çingiraklı Tatar, No: 1, 24 Mart 1289.

Diyojen, No: 1, 12 Teşrinisani 1286

Diyojen, No: 2, 26 Teşrinisani 1286.

Diyojen, No: 6, 28 Kânunusani 1286

Diyojen, No: 28, 19 Haziran 1287.

Diyojen, No: 39, 27 Temmuz 1287.

Diyojen, No: 128, 2 Ağustos 1288.

Ezop, No:1, 20 Ağustos 1324.

Ezop, No:1, 20 Ağustos 1324.

Geveze, No: 1, 24 Temmuz 1291.

Geveze, No:1, 1 Teşrinisani 1324.

Geveze, No: 3, 13 Teşrinisani 1324.

Geveze, No: 5, 19 Teşrinisani 1324.

Geveze, No: 4, 17 Teşrinisani 1324.

Geveze, No:11, 11 Kânunuevvel 1324.

Geveze, No:1, 15 Kânunuevvel 1324.

Geveze, No: 4, 17 Teşrinisani 1324.

Geveze, No: 51, 21 Mayıs 1325.

Gramofon, No: 1, 21 Şubat 1324.

Gramofon, No: 2, 28 Şubat 1324.

Hokkabaz, No:1, 13 Eylül 1324.

Hokkabaz, No:1, 13 Eylül 1324.

Hokkabaz, No:1, 13 Eylül 1324.

Kahkaha, No: 1, 1 Nisan 1291.

Karakuş-Ezop, No:1, 9 Eylül 1324.

Karakuş-Ezop, No:1, 9 Eylül 1324.

Karakuş-Ezop, No: 3, 17 Eylül 1324.

Karakuş-Ezop, No: 2, 13 Eylül 1324.

Latife, No: 1, 12 Ağustos 1290.

Latife, No: 1, 12 Ağustos 1290.

Latife, No: 2-6, 25 Haziran 1327.

Meddah, No: 1, 15 Muharrem 1292.

Musavver Papağan, No: 3, 22 Eylül 1324.

Musavver Papağan, No: 17, 28 Kânunuevvel
1324.

Perde, No: 1, 21 Teşrinisani 1327.

Perde, No: 1, 21 Teşrinisani 1327.

Perde, No: 5, 12 Kânunuevvel 1327.

Perde, No: 1, 21 Teşrinisani 1327.

Şafak, No: 1, 4 Nisan 1290.

Şarivari Medeniyet, No: 3, 6 Teşrinisani
1290.

Tiyatro, No: 1, 20 Mart 1874.

Tiyatro, No: 5, 15 Nisan 1874.

Yeni Geveze, No: 1, 1 Mart 1326.

Yeni Geveze, No: 141, 11 Ağustos 1327.

KİTAP VE MAKALELER

- Âli Bey, (Tarihsiz) *Lehçetü'l Hakâyık*, (Haz. Şemsettin Kutlu), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi.
- ALTIN, Hamza (2014), *II. Meşrutiyet Devri Osmanlı Mizah Basını*, Ankara, Grafiker Yayınları.
- Ahmed Rasim (1980) *Matbuat Hâtıralarından, Muharrir, Şair, Edip*, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.
- AKÜN, Ömer Faruk (1993), “Çaylak Tefik”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 8, İstanbul, ss. 240–244.
- ARSLAN, Ali (2005), *Osmanlı'dan Cumhuriyete Rum Basını*, İstanbul, Truva Yayınları.
- BAYKAL, Hülya (1990) *Türk Basın Tarihi*, İstanbul, Afa Matbaacılık.
- BABLOYAN, M. A, MAMULI Hay Barperagan, (1986), Մ. Մ. Բարբրյան, Հայ Պարբերական Մամուլը; Մասնագիտական Համահավաք Ցուցակ (1794-1980); Madenakidagan Hamahavank Tsutssag =Ermeni Süreli Yayınları; Bibliografik Toplu Liste), Erivan.
- ÇAPANOĞLU, Münir Süleyman (1960), *Basın Tarihimizde İlave*, İstanbul, Yeni Doğu Matbaası.
- ÇAPANOĞLU, Münir Süleyman (1967), *Basın Tarihimizde Parazitler*, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası.
- ÇAPANOĞLU, Münir Süleyman (1970), *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, İstanbul, Garanti Matbaası.
- ÇAPANOĞLU, Münir Süleyman (1962), *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, İstanbul, Hür Türkiye Dergisi Yayınları.
- ÇEVİKER, Turgut (1986), *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, C. 1, İstanbul, Adam Yayınları
- ÇEVİKER, Turgut, (1988), *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, C.2, İstanbul, Adam Yayınları.
- GERÇEK, Selim Nüzhet (1931), *Türk Gazeteciliği*, İstanbul Matbuat Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- GERÇEK, Selim Nüzhet (1939), *Türk Matbaacılığı I*, İstanbul, Maarif Vekilliği Yayını.
- GERÇEK, Selim Nüzhet, *Türk Taş Basmacılığı*, Ankara, 2001, MEB.
- GERÇEK, Selim Nüzhet (Tarihsiz), *Türk Matbuatı*, (Haz. Ali Birinci), Ankara, Gezgin Kitapevi.
- İNUĞUR, M. Nuri (1993), *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, Der Yayınları.
- MİLDANOĞLU, Zakarya (2014), *Ermenice Süreli Yayınlar (1794-2000)*, İstanbul, Aras Yayınları.
- ÖZDİŞ, Hamdi (2010), *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877) Diyojen ve Çaylak Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul, Libra Yayınları,
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (2001), *19. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, İstanbul, Çağlayan Kitapevi.
- TİL, Enis Tahsin (2004) *Gazeteler, Gazeteciler*, (Haz. İbrahim Şahin), Ankara, Bilge Yayınları.
- YAZICI, Nermin, “Yazılı Türk Mizahının Gelişim Sürecinde Batılı Anlamda İlk Mizah Dergisi: Cem”, *Turkish Studies*, 6-3, Summer, 2011, s.1299-1313.